

Vesa Oittinen

Filosofian opetusta lienee ollut jo 1280-luvulla toimineessa Turun katedraalikoulussa, ja 1300-luvulta lähtien olivat useat maan korkeimpien kirkollisten virkojen haltijat Pariisin maistereita, joiden opintoihin on täytynyt sisältyä myös melkoinen annos skolastiikkaa. Suomessa keskiajalla käytössä olleiden käsikirjoitusten fragmenttien joukosta on löytynyt myös varsin paljon skolastiikan eri suuntauksiin kuuluvia teoksia. Varsinaisia suomalaisperäisiä skolastisen filosofian harjoittajia ei aineiston pohjalta kuitenkaan — ainakaan toistaiseksi — olla kyetty identifioimaan. Vasta 1500-luvun humanistien ja uskonpuhdistajien joukosta voi ruveta nimeämään myös filosofiaan perehtyneitä henkilöitä, ja etenkin Wittenberg nousi tällöin merkittäväksi vaikutteiden antajaksi. Siellä oli opiskellut suomen kirjakielen luoja Mikael Agricola (1510—1557), jonka renessanssihumanismin henkeä heijastelevasta kirjastosta on säilynyt Diogenes Laërtioksen ja Aristoteleen teoksia.

Wittenbergissä puolusti myös vuonna 1593 väitöskirjaansa *De rationali humanis anima metaphysicae propositiones* Marcus Henrici Helsingius, joka näin lienee ensimmäinen varmasti tunnettu nimenomaan filosofisista aiheista kirjoittanut suomalainen. 1500- ja 1600-lukujen taitteesta tunnetaan lukuisia muitakin Saksan protestanttisissa yliopistoissa filosofisista aiheista väitelleitä suomalaisia. Riippuen hieman siitä, miten ”filosofi” määritellään, voidaan Sigfrid Aronius Forsiusta (n. 1550—1624), Kustaa II Aadolfin hoviastrologia, ehkä pitää ensimmäisenä suomalaisena filosofina; hänen vain käsikirjoituksena säilynyt teoksensa *Physica* (valmistunut 1611) on ajalleen tyypillinen renessanssin luonnonfilosofian tuote, jossa on havaittavissa myös Paracelsuksen oppien vaikutusta.

Turun akatemian perustaminen 1640 merkitsi myös filosofian aseman institutionaalista vakiintumista Suomessa, sillä yliopistoon tuli peräti kaksi alan oppituolia, logiikka ja metafysiikka (eli teoreettinen filosofia) sekä käytännöllinen filosofia, johon sisältyi myös moraali ja historia. Vallitsevana suuntauksena läpi koko 1600-luvun oli uusaristotelismi tai, jos niin halutaan sanoa, protestanttinen skolastiikka; auktoriteetit löytyivät lähinnä Pohjois-Saksan luterilaisista yliopistoista. Turun akademia oli perustettu ennen kaikkea suurvalta-Ruotsin sivistys- ja kasvatustarpeisiin: sen tarkoituksena ei suinkaan ollut harrastaa riippumatonta tieteellistä tutkimusta tai rohkaista uusiin ajatuksiin, vaan tuottaa valtakunnalle sen tarvitsemia pappeja ja virkamiehiä. Tämä tietysti löi leimansa myös siellä harjoitettuun filosofiaan, jonka mielellään nähtiin pysyvän alisteisessa asemassa teologiaan nähden. Virallista pyrkimystä edustaa hyvin teologian professorin (vuodesta 1660) Enevaldus Svenoniuksen 1662 julkaisema oppikirja, jonka nimenä oli kuvaavasti

Gymnasium capiendae rationis humanae (Ihmisjärjen suitsimisen koulu) — se koostui ”harjoituksista”, joissa opastettiin teologian opiskelussa tarvittavan filosofisen argumentaation oikeaan käyttöön.

Descartes oli tosin kuollut 1650 Tukholmassa, siis aivan lähistöllä, mutta hänen vaikutuksensa jäi vähäiseksi, siitäkkin huolimatta että Ruotsin puolella käytyjen ”kartesiolaisuuskiistojen” päätteeksi kuningas Kaarle XI:n asetus 1689 salli ”filosofoinnin vapauden” (*libertas philosophandi*) tietyissä rajoissa. Turun akatemian alkuaikojen professoreista oli suuri osa opiskellut juuri Hollannissa, missä Descartesin oppien vaikutus oli tuntuva, joten kartesiolaisuudesta epäilemättä tiedettiin Turussakin jo varhain. Uutta filosofiaa kosketeltiinkin monissa tämän periodin julkaisuissa, mutta useimmin kriittiseen sävyyn ja jo koetussa pitäytyen. Niinpä piispa Johannes Gezelius vanhempi puuttui 1672 ilmestyneessä, varsin laajassa ”filosofisten tieteiden” yleisesityksessään *Encyclopaedia synoptica* Descartesin kuuluisaan lauseeseen *cogito ergo sum* ja kiisti sen pätevyuden: se ei Gezeliuksen mukaan voinut olla ensimmäinen periaate, koska se edellytti vielä yleisempää periaatetta ”se joka ajattelee, on olemassa” ja on siis vain johdettu lause.

Tyypillistä kylläkin, oppositio kirkon tukemaa protestanttista uusskolastiikkaa vastaan nosti päätään aluksi fyysikkojen ja lääketieteilijöiden, ei niinkään ammattifilosofien keskuudessa. Fysiikan professorina 1683—1718 toimineen Peter Hahnin johdolla julkaistiin ensimmäiset kartesiolaisiin ideoihin selvän myönteisesti suhtautuvat väitöskirjat, esimerkkinä *Discursus physiologicus de sensibus hominis* (1690; todennäköisesti respondentti A. Lundiuksen laatima), jossa Descartesia seuraten erotettiin sielu ja ruumis tiukasti toisistaan ja ruumista tarkasteltiin puhtaasti fysiologisena mekanismina. Väitöskirjan kuvitus koostui uudelleen piirretyistä kopioista Descartesin *Optiikasta*. Myös Baconiin alettiin kiinnittää enemmän huomiota suurvalta-ajan loppupuolella.

1600-luvun akateemisen suomalaisen filosofian ehkä merkittävimmät saavutukset löytyvät logiikasta. Jo akatemian ensimmäinen teoreettisen filosofian professori, ruotsalaista syntyperää ollut ja ramistisia vaikutteita saanut Nicolaus Nycopensis, julkaisi 1640-luvulta alkaen ahkerasti logiikan alaan kuuluvia väitöskirjoja. Suurvalta-ajan tunnetuin suomalainen loogikko oli kuitenkin Hämeenkyrössä 1632 syntynyt Andreas Thuronius, joka mahtavan kansleri Per Brahen suosituksesta — painostuksestakin voi puhua — nimitettiin logiikan ja metafysiikan professoriksi 1657. Hänen pääteoksensa on 850-sivuinen *Institutiones logicae* (1654), tuon ajan oloissa melkoinen saavutus. Kovin omaperäinen ei teos silti ole, vaan siinä käsitellään logiikkaa lähinnä Aristoteleen ja Ramuksen hengessä. Sitä seurasi hieman myöhemmin (1664) vastaavantyyppinen, professuurin toista osa-aluetta tarkasteleva käsikirja *Compendium metaphysicum*. Myös luennoitsijana ja väittelijänä Thuronius näyttää olleen arvostettu, ja häntä kunnioitettiin nimityksellä *disputator subtilis*. Nuorena, vain 32-vuotiaana kuolleen Thuroniuksen työtä

jatkoi logiikan alalla Jacobus Flachsenius, joka myös julkaisi laajan, yli tuhatsivuisen teoksen *Compendium logicum* (valmistui 1678). Myös Flachsenius manitsi Descartesin, mutta oli sitä mieltä, että Gassendi oli jo ehtinyt kumota tämän opit.

Käytännöllisen filosofian puolella akatemian alkuvaiheen merkittävin hahmo oli Mikael Wexonius (myöhemmin aateloituna Gyllenstolpe), ahkera kirjoittaja, jonka filosofiset teokset käsittelivät pääasiassa etiikkaa ja politiikkaa. Aristoteelisen traditon ja Melanchtonin ohella Wexonius nojautui myös mm. Hugo Grotiukseen. Hänen pääteoksenaan etiikan alalla voidaan pitää alun perin väitöskirjasarjana ilmestynyttä *Collegium ethicumia* (1649, uusi painos 1655), jossa hyvin perinteisen aristoteelisesti pidetään onnellisuutta, eudaimoniaa, korkeimpana hyveenä ja hyve yleensäkin määrittellen keskittien kulkemiseksi. Valtio-opin alalla Wexonius julkaisi 1647 teoksen *Politica praecepta*, josta 1657 ilmestyi toinen, muokattu laitos. Siinä Wexonius pyrki soveltamaan poliittisia teorioitaan Ruotsin silloisiin oloihin; hallitusmuodoista parhaimpana hän piti rajoitettua monarkiaa ja erotteli kahdenlaisia valtion alamaisia. Siinä, missä välittömät alamaiset olivat suoraan kuninkaanvallalle alisteisia, olivat aateliston alustalaiset taas valtion alamaisia vain väliillisesti. Kerrotaan tämän Wexoniuksen teorian harmittaneen kuningas Kaarle X Kustaata niin paljon, että hän paiskasi kirjan seinään.

1700-luku: wolffilaisuutta ja hyötyajattelua

Suuri pohjan sota katkaisi akatemian toiminnan muutaman vuoden ajaksi, ja 1722 solmitun rauhan jälkeen uudestaan käynnistynyt filosofian opetus oli selvästi muuttanut luonnettaan. 1600-luvun uusaristotelismi ja tiukka ortodoksiaan sitoutuminen oli vuosisadanvaihteeseen tultaessa jo muutenkin joutumassa kriisiin, ja poliittisten olojen vaihtuessa tilalle tuli Keski-Euroopasta nopeasti uusia tuulia. Ennen kaikkea Hallessa ja Marburgissa toimineen Christian Wolffin (1679—1754) vaikutus oli tuntuva. Wolffilaisuus leimasi Turun akatemiassa harjoitettua filosofiaa koko 1700-luvun ensimmäisen puoliskon ajan. Wolffia on usein pidetty Leibnizin seuraajana, mutta luonnehdinta ei ole kovin täsmällinen. Hänen filosofiansa oli valistushenkistä rationalismia, jossa filosofia nähtiin eräänä tieteen muotona, jopa siinä määrin että wolffilaisuutta on mahdollista kutsua eräänlaiseksi varhaiseksi skientismiksi. Kuivakkaasta ”matemaattisesta” esitystavastaan huolimatta wolffilaisuus oli aikansa muotifilosofiaa Saksassa, Pohjoismaissa ja Venäjällä, missä Pietari Suuri yritti, tuloksetta tosin, houkutellessa Wolffia perustamansa tiedeakatemian esimieheksi.

Turun wolffilaisista kaikkein mielenkiintoisin hahmo on ilman muuta Johan Welin, josta 1732 tuli ”adjunkti” (apulainen) filosofiseen tiedekuntaan. Kolme vuotta myöhemmin Welin haki teoreettisen filosofian professuuria sen aiemman haltijan Johan Haartmanin kuoltua, ja laati virkaväitöskirjan *De nexu et connubio logicae cum mathesi* (1735), joka oli

kirjoitettu täysin Wolffin henkeen ja tätä tiuhaan siteeraten. Welin oli kuitenkin jo ehtinyt saada radikaalin maineen, ja virka meni toiselle. Suomen olojen osoittaututtua liian ahtaiksi Welin lähti pitkälle ulkomaanmatkalle — ensin Marburgiin, missä hän 1737 opiskeli itse mestarin eli Wolffin johdolla. Kun hän kuuli Turun professuurin taas vapautuneen, haki hän uudestaan tätä virkaa, ja sai Wolffin laatimaan suosituskirjeen yliopiston kanslerille kreivi Creutzille. Tämä naula veti; Welin nimitettiin professoriksi Turkuun. Hän ei kuitenkaan enää palannut Suomeen, vaan pyydettyään virkavapaata siirtyi ensin Lontooseen (1740—1741) ja sieltä mm. Pariisiin, missä hän 1744 kuoli tapaturmaisesti tulipalossa. Welinin jälkiä Euroopassa on vasta aivan viime aikoina tutkittu, ja on ilmennyt hänellä olleen varsin monipuoliset suhteet aikansa tunnettuihin oppineisiin, mm. Lontoon Royal Societyn piirissä, jonka ensimmäiseksi suomalaiseksi jäseneksi hänet valittiin.

Jos Welin oli nerokas, mutta lyhyeksi jäänyt tähdenlento kotimaisen wolffilaisuuden historiassa, niin Göteborgissa 1715 skottilaisperäiseen sukuun syntynyt Carl Mesterton puolestaan edusti suuntauksen normaaliparadigmaa ehkä parhaiten. Väiteltään 1745 teemasta *De principii rationis sufficientis* hän sai Weliniltä jääneen oppituolin, ja professoriuransa aikana hän ehti julkaista Turussa lähes sata dissertaatiota, joiden aihepiiri liikkuu logiikan, ontologian, psykologian ja luonnollisen teologian alueilla. Kaikkia näitä Mesterton käsitteli Wolffin maneerin, joskin hän oli saanut vaikutteita myös lundilaiselta Anders Rydeliukselta, joka edusti Wolffista riippumatonta rationalistisen metafysiikan muotoa. Mestertonin mukaan metafysiikka esittää kaikkein yleisimmät olevaista koskevat määrytykset ja on näin tieteistä ensimmäinen; filosofian tehtävänä on osoittaa ne perusteet, joiden vallitessa olioiden olemassaolo on mahdollinen — toisin sanoen niiden ”riittävä peruste” (*ratio sufficiens*). Kaikki tämä on täysin ortodoksisen wolffilaisuuden ohjelman mukaista. Myös Mestertonin julkaisemat filosofian alkeisjohdatukset, kuten *Ontologia seu philosophia prima* (1766) tai *Logica contracta* (1763) noudattelevat wolffilaista filosofian jaottelua eri alueisiin. Mesterton esitteli myös ns. luonnollista teologiaa — juuri tällä alueella Wolffin filosofian valistushenkisyys ja oppositioasenne traditionaaliseen uskontoon näkyi selvästi, sillä *theologia naturalis* pyrki saamaan tietoa Jumalasta puhtaasti järjen avulla, ilmoituksesta riippumatta.

Mestertonia seurasi 1767 logiikan ja metafysiikan professorina Jakob Haartman, edellä jo mainitun Johan Haartmanin poika (yliopisto-oppineet muodostivat tuohon aikaan akateemisia sukuja, joiden edustajat saattoivat useassa polvessa pitää hallussaan saman alan oppituoleja). Lyhyen viranhoitonsa aikana — hän siirtyi 1770 teologiseen tiedekuntaan ja nimitettiin 1776 Turun piispaksi — Haartman tyytyi luennoimaan logiikkaa, ontologiaa ja psykologiaa nojautuen tässä mm. tunnetun ruotsalaisen wolffiaanin Nils Walleriuksen kompendioihin. Haartmania seuranneet Wilhelm Nääf (logiikan professorina 1770—1779) sekä Olof Schalberg (professorina 1779—1804) jatkoivat wolffilaista

traditiota tuomatta siihen erityistä uutta; Schalbergia, joka luennoi kolmattakymmentä vuotta aina samojen wolffilaisten kompendiumien pohjalta, pidettiin loppuaikanaan jo anakronismina.

Käytännöllisen filosofian puolella ei voi sivuuttaa Algot Scarinia , joka hoiti alan professuuria vuodesta 1722 aina vuoteen 1761. Tosin siihen oli yhdistetty historia, ja Scarinin tuotanto liittyi pääasiassa historiaan, mutta hän luennoi myös moraalista sekä luonnon- ja valtio-oikeudesta. Tärkein yhteiskuntafilosofinen auktoriteetti Scarinille oli Samuel Pufendorf (1632—1694). Tämän saksalaisen, Ruotsissakin vaikuttaneen saksalaisen luonnon- ja valtio-oikeusteoreetikon asema oli meillä vahva pitkälle 1700-luvulle ja monet opiskelijapolvet saivat perehtyä hänen teoksiinsa. Vapauden ajalla hänen teorioihinsa vedottiin säätyvaltaisen hallitusmuodon perustelemiseksi: valtio, opetti Pufendorf, pohjautui hallituksen ja hallittavien väliselle sopimukselle, eikä valtiomuodon tällöin välttämättä tarvinnut olla monarkistinen. Kun Scarin lukuvuonna 1729/1730 aloitti politiikan luentonsa, hän viittasi juuri tähän uuteen poliittiseen järjestelmään, joka oli Ruotsissa astunut aiemman itsevaltiuden tilalle ja edellytti sitä, että kuninkaanvallan ja vapauden suhteita oli myös tarkasteltava uudella tavalla. Scarinia seurasi virassa Johan Bilmark (professorina vuodesta 1761 kuolemaansa 1801 asti); hän julkaisi Turun akatemian kaikkien aikojen suurimman määrän väitöskirjoja, peräti 232 kappaletta. Niistä tosin suurin osa käsitteli historiaa, ja yhteiskuntafilosofiassa Bilmark pitäytyi edeltäjänsä tavoin pitkälti Pufendorfiin.

Wolffilaisuuden valta-asema murtui murtui kaikkialla 1750-luvun alkuun mennessä. Yhtä hyvin Saksassa kuin Pohjoismaissakin sen syrjäytti englantilainen empirismi ja *common sense*-filosofia — sellaiset ajattelijat kuin John Locke, David Hume ja Adam Ferguson tulivat nyt tunnetuksi myös mannermaalla. Sen sijaan ranskalaisen valistusfilosofian vaikutus näyttää ainakin Ruotsissa pitkälti rajoittuneen hovipiireihin. Wolffilaisuuden tilalle astunut uusi empiristissävyinen filosofia oli sinänsä melko eklektistä. Tärkeänä erottavana tunnuspiirteenä aikaisempaan wolffilaisuuteen oli kuitenkin se, että uusi filosofia ei ollut vain akateemisten piirien ja oppineiden harrastuksen kohteena, vaan suuntautui laajemmalle yleisölle; Saksassa sitä kutsuttiinkin nimellä *Popularphilosophie*. Immanuel Kant kuvaili tätä hänen aikanaan tapahtunutta muutosta toteamalla, että vanha filosofia oli ollut ”koulufilosofiaa”, kun taas uusi filosofia oli filosofiaa *in sensu cosmico*, ”maailmankansalaisen mielessä”. Filosofisen ajattelun paradigmanmurroksessa oli kyse eurooppalaisen valistuksen siirtymisestä uuteen vaiheeseen, jolloin valistusajattelu tavoitti entistä laajemmat yhteiskunnan kerrokset ja modernin julkisuuden ensimmäiset muodot syntyivät.

Turun akatemiassa ei murros vielä 1750-luvulla juuri näkynyt, mutta ensimmäisen iskun Ruotsin yliopistomaailmaa hallinnutta wolffilaisuutta vastaan antoi kuitenkin

suomalaisyyntyinen Peter Forsskål (1732—1763). Aluksi Upsalassa Linnén johdolla opiskellut Forsskål siirtyi 1752 Göttingeniin, missä hän julkaisi tunnetun teologin ja orientalistin J. D. Michaelisin presidiolla 1756 varsin mielenkiintoisen ja merkittävän väitöskirjan *Dubia de principiis philosophiae recentioris*. Se ”viime aikojen filosofia” (*philosophia recentior*), jonka periaatteita Forsskål ilmoittaa tutkailevansa, on Wolffin koulukunnan oppi, ja sen kaksi kivijalkaa ovat ns. ristiriidan periaate ja riittävän perusteen periaate. Forsskålin mukaan kumpikaan periaate ei ole ensisijainen eikä anna wolffilaisten mainostamaa varmuutta. Hänen argumentaationsa on radikaalin empirististä: vaikka pitäisikin paikkansa, ettemme voi epäillä ristiriidan lakia, siitä ei kuitenkaan seuraa, että tämä laki olisi todella varma, vaan ainoastaan, että se on minun mielestäni epäilemätön. Forsskål näyttää tässä menevän skeptisismissään jopa pidemmälle kuin David Hume.

Väitöskirjallaan Forsskål haastoi kotimaansa wolffilaiset ja näyttää ärsyttäneen etenkin vaikutusvaltaista Upsalan filosofiprofessoria Nils Walleriusta. Mutta vielä isompi skandaali seurasi. Palattuaan Ruotsiin Forsskål yritti ensin turhaan julkaista latinankielistä väitöskirjaa kansalaisvapauksista; se kiellettiin, koska katsottiin sen sisällön olevan ristiriidassa silloin vallassa olevan hattupuolueen politiikan kanssa. Tuohtuneena Forsskål painatti silloin väitöskirjansa ruotsinkielisenä käännöksenä *Tankar om Borgerliga Friheten* (1759), jossa arvosteli säätyvaltaa ja esitti oman vapausteoriansa pohjalta vaatimuksen rajoittamattomasta sananvapaudesta. Kirjanen tietenkin takavarikoitiin välittömästi, ja Forsskål, jolla ei enää ollut mitään mahdollisuuksia akateemiseen uraan kotimaassaan, siirtyi Tanskan palvelukseen, missä hänet pian värvättiin Jemeniin tehtävän tutkimusmatkan osallistujaksi. Matkan rasitukset olivat liikaa Forsskålille, joka menehtyi Jemenissä 1763.

Aivan kuten edellisellä vuosisadalla kartesiolaisuutta olivat akateemiseen maailmaan ensimmäisenä tuomassa muut kuin varsinaiset filosofit, samoin myös wolffilaisuuteen kriittisesti suhtautuvia ja empirian merkitystä painottavia ajatuksia esitettiin 1700-luvun alkupuolella aluksi historian- ja luonnontutkijoiden piirissä. Jo Wolffin elinaikana Saksassa hänen oppijärjestelmänsä pahimpana kilpailijana oli ollut Christian Thomasiuksen edustama eklektisempi ja empiriaan taipuvainen suuntaus, jolle voidaan nähdä rinnakkaisilmiöitä myös Pohjoismaissa ja Suomessa. Uudempi tutkimus on korostanut etenkin ”kaunopuheisuuden” (*eloquentia*) professorin virassa vuodesta 1728 toimineen Henrik Hasselin merkitystä. Hassel hoiti virkaansa lähes puoli vuosisataa, julkaisi 125 väitöskirjaa ja oli akatemiassa muutenkin merkittävä taustavaikuttaja. Jo Porthan totesi muistopuheessaan Hasselistä, että tämä oli tietoisesti pyrkinyt vähentämään wolffilaisuuden vaikutusta akatemiassa. Hasselin omaa filosofista kantaa on tosin vaikea määritellä täsmällisesti, koska hän lienee antanut respondenttien laatia suhteellisen itsenäisesti johdolla ilmestyneet dissertaatit. Huomiota voidaan silti kiinnittää esimerkiksi 1732 Nicolaus Tammelinin puolustamaan väitöskirjaan *De fabulis*

philosophorum, joka otti varsin reippaasti kantaa empirismin puolesta. Kirjoittaja korosti Baconiin nojaten empiiristä tutkimusta luonnontieteen perustana ja torjui metafysiikan pelkkänä filosofisena taruiluna.

Hasselin linjoilla oli myös fysiikan professori (vuodesta 1738), myöhemmin Turun piispa (vuodesta 1749) Johan Browallius, joka puolusti kokeellista luonnontiedettä ja myös politiikan teoriassa rakensi empiristi Locken varaan, samoin Browalliuksen seuraaja Karl Fredrik Mennander (fysiikan professori 1746, Turun piispa 1757, Upsalan arkkipiispa 1775), joka professorin virkaanastujaisluennossaan arvosteli Aristotelesta siitä, että tämä oli sekoittanut fysiikkaan metafysiikkaa. Sekä Browallius että Mennander olivat kiivaita hattupuolueen ja vapauden ajan valtiojärjestyksen kannattajia — Browallius muistetaan erityisesti promemoriastaan, jossa hän totesi, että ajatuskin siitä että säädyt voisivat erehtyä, on perustuslain vastainen — ja heidän kannattamansa empirismi ja kokeellinen luonnontiede kuuluivat osana vallassa olleen hattupuolueen ideologiaan. Tieteen tehtäväksi nähtiin taloudellisen hyödyn tuottaminen valtakunnalle. Näkökulmaa korostettiin Turun akatemiassa niin vahvasti, että koko vapaudenajan loppupuoli on meillä saanut nimityksen ”hyödyn aikakausi” — kuvaavaa oli, että vuonna 1747 runousopin professuuri lakkautettiin ja sen tilalle perustettiin hyödyllisempänä pidetty talousopin oppituoli.

Porthanin aika ja Kantin haaste

Henrik Gabriel Porthan, Hasselin seuraaja kaunopuheisuuden professorin virassa (vuodesta 1777 kuolemaansa 1804 asti) on suomalaisen 1700-luvun kulttuurin tärkeimpiä hahmoja, ja vuosisadan loppua onkin sinänsä aivan oikeutetusti kutsuttu ”Porthanin ajaksi”. Nimitys ei kuitenkaan saisi peittää sitä tosiasiaa, että Porthanin toiminta oli yleiseurooppalaisen valistuksen soveltamista Ruotsin ja Suomen oloihin. Porthanin filosofista ajattelua ei — yllättävää kyllä — ole vielä kukaan kovin tarkasti tutkittu, mutta hänen lähin ulkomainen sidosryhmänsä on selvästi ollut saksalainen uushumanismi ja *Popularphilosophie*. Pari vuotta professorinimityksensä jälkeen (1779) Porthan teki pitkän ja samalla ainoaksi jääneen ulkomaanmatkan, joka suuntautui Tanskaan ja Saksaan. Berliinissä hän solmi yhteyden tunnettuun valistushenkiseen kustantajaan ja kirjailijaan Christian Friedrich Nicolaihin sekä filosofi Moses Mendelssohniin; Göttingenissä hän puolestaan tutustui sikäläiseen uuteen, A. L. Schlözerin ympärille ryhmittyneeseen historiantutkimuksen koulukuntaan.

Pitkä ulkomaanmatka vaikutti käänteentekevästi Porthanin ajatteluun ja sai hänet luopumaan nuoruusvuosiensa wolffilaisuudesta modernimman, empiristisen tutkimusotteen hyväksi. Porthan oli monipuolinen vaikuttaja, jonka jälkipolvien kannalta katsoen merkittävin panos löytyy Suomen historian ja suomalaisen kansanrunouden tutkimisesta. Mutta hän luennoi ja julkaisi väitöskirjoja myös mm. estetiikan, arkeologian,

klassisen kirjallisuuden, psykologian, logiikan ja käytännöllisen filosofian ja jopa luonnollisen teologian aloilta. Tärkeimpinä vaikuttajina Porthanille olivat saksalaisen uushumanismin (Winckelmann, Ernesti, Baumgarten, Sulzer, Mendelssohn) ohella englantilainen empirismi, vähemmässä määrin ranskalainen valistusfilosofia, vaikka Porthan ohimennen saattoikin kirjeissään kehaista esimerkiksi Helvétiusen eudaimonismia.

Esikuviansa, saksalaisten ”populaarifilosofien” lailla ei Porthan ollut filosofiassa kovin omaperäinen ajattelija. Hän ei pitänyt vanhemmasta, wolffilaisesta koulufilosofiasta, vaan kannatti valistuksen sydänajalla läpimurron tehnyttä käsitystä filosofiasta kansalaisyhteiskunnan julkiseen keskusteluun ja kansalaisten kasvatukseen aktiivisesti vaikuttavana toimintana. Tässä suhteessa hänen lähimpänä hengenheimolaisenaan voidaan pitää Ruotsin akatemian sihteeriä Nils von Rosensteinia, joka oli Porthanin kirjeenvaihtoveri ja jonka Locken ja ranskalaisen ensyklopedismin ihanteita heijasteleva ohjelmallinen *Försök til en afhandling om uplysningen* (esitetty 1789, painettu 1793) on ruotsalaisen valistuksen ehkä merkittävin teos.

Porthanin johdolla julkaistujen väitöskirjojen määrä ylittää 200 kappaletta. Monet käsitteivät populaarifilosofisen valistuksen tyypillisiä teemoja ja lempiaiheita, kuten esimerkiksi *De praejudiciis* (1781) ja *De praejudiciis amovendis* (1785) ennakkoluuloja ja niiden voittamisen tapoja, tai *De spectris* (1795) ja *De vi cognitionis physicae ad superstitionem minuendam* (1798) sitä, miten tieteellistä tietoa levittämällä päästään taikauskosta. *An miracula sint divinae missionis criteria ?* (1789) puolestaan asettaa kyseenalaiseksi kirkon opit ihmeistä ja tuomitsee Kaarle XI:n aikana Ruotsissa käynnistyneet noitavainot. Myös sellaiset 1700-luvun jälkipuolella muodikkaat mystiset opit kuin animaalinen magnetismi tai swedenborgilaisuus kohtasivat Porthanissa päättäväisen vastustajansa. Englantilaisperäisen *common sense*-filosofian vaikutus näkyy psykologian alalta julkaistuista väitöskirjoista (esim. *De sympathia animorum humanorum I—II*, 1778, 1780), ja estetiikan dissertaatioissaan (esim. *De pulchro*, 1795) Porthan nojaa, paitsi Sulzeriin, myös Henry Homen ajatuksiin. Kiinnostava on vuonna 1788 ilmestynyt väitöskirja *De obligatione civis ad capessendam reipublicae* (Kansalaisen velvollisuudesta puuttua valtion asioihin), koska Porthan siinä ottaa epäsuorasti, mutta selvästi kantaa Kustaa III:tta vastaan kapinoineeseen Anjalan liittoon. Valtio, kirjoittaa hän, perustuu kansalaisten keskinäiselle sopimukselle, mistä ilman muuta seuraa että heillä on myös velvollisuus puolustaa yhdessä isänmaataan.

Jos Porthanin edustama populaarifilosofinen valistus oli 1700-luvun puolenvälin jälkeen syrjäyttänyt wolffilaisuuden akateemisessa maailmassa, niin 1790-luvulla populaarifilosofialle puolestaan nousi haastaja Kantin kriittisen filosofian hahmossa. Porthan suhtautui alun alkaen torjuvasti uuteen oppiin, jonka kannattajat Upsalassa olivat

herättäneet radikalismillaan jo huomiota hallituksen silmissä. Toukokuussa 1795 Porthan kommentoi happamasti Kantin filosofiaa kirjeessä ystävälleen, oikeusoppinut Caloniukselle:

"Sen salaperäinen kieli ja oma terminologia, jota vain vihkiytyneet voivat ymmärtää, on sulkenut minut ulkopuolelleen, ja olen jo liian vanha haaskatakseni aikaani siihen, ja niinpä uskon tulevani riittävän hyvin toimeen vanhalla filosofiallan [...] Pelkäänpä pahoin että tämä kuohuva kantilaisuusintoilu tulee kokemaan saman kohtalon kuin ennen kartesiolaisuus ja wolffilaisuus, nimittäin että kun se on aikansa meuhkannut, menee se ohi, hiljenee ja pannaan sivuun..."

Pian Porthan kuitenkin äityi taistelemaan aktiivisesti Kantin vaikutusta vastaan, jota hän arvosteli sekä luennoillaan että väitöskirjoissaan. Yksistään vuonna 1798 hän julkaisi peräti kolme Kantin-vastaista dissertaatiota, joista yhden nimenä oli tyypillisesti *De obscuritate orationis* (Epäselvästä kielenkäytöstä) ja siinä yritettiin osoittaa, ettei kantilaisuus vastaa valistuksen ihanteen mukaista "maailmankansalaisen filosofiaa". Tästä johtuva kielteinen suhtautuminen valistuksen kriitikkona pidettyyn Kantiin oli yleensäkin tyypillistä ns. populaarifilosofoille, perustettiinpa Saksassa jopa erityisiä aikakauslehtiä Kantin vaikutusta torjumaan. Yksi tämän taistelun kärkihahmoista, berliiniläinen kirjakauppias Fr. Chr. Nicolai lähetti 1799 Porthanille eräitä kantilaisuutta vastaan suuntaamia pamfletteja.

Porthanista huolimatta uusi filosofia sai kuitenkin kannattajia — jopa aivan hänen lähipiiristään, sillä Porthanin lempioppilas Franz Michael Franzén, myöhemmin kuuluisa runoilija, palasi Upsalasta kantilaiseksi kääntyneenä julkaisten Turussa 1798 ensimmäiset suomalaiset kantilaiset disputaatiot. Niissä otettiin kantaa runoilija Carl Gustaf Leopoldin ja Upsalassa vaikuttavan kantilaismyönteisen professori Daniel Boëthiuksen käymään kiistaan ja puolustettiin Kantin tulkintaa siveyslaista. Franzénin Kant-innostus ei kuitenkaan kestänyt kovin kauaa. Alun perin hän oli omaksunut uuden filosofian, koska oli nähnyt siinä vastavoiman valistuksen hyötymoraalille ja eudaimonismille. Pian kuitenkin Franzénille paljastui, että myös Kantin filosofia perustaa moraalin pelkälle subjektiiviselle vakaumukselle. Vuonna 1803 hän julkaisi *Åbo Tidningissä* runon *Tviflaren* (Epäilijä), jossa sanoutui irti Kantin filosofiasta. Franzénin mukaan se opetti, että "maa, taivas, kaikki mikä on kaunista" on pelkkää "sielun leikkiä" vailla todellisuutta subjektin ulkopuolella. Todennäköisesti myös Fichten joutuminen 1799 skandaalinomaisella tavalla ateismisyytösten kohteeksi ja erotetuksi professorinvirastaan Jenan yliopistossa vaikutti Franzénin mielipiteiden muuttumiseen vähemmän suopeiksi Kantia ja hänen seuraajiaan kohtaan. Franzénia vakaammaksi kantilaiseksi osoittautui Anders Johan Lagus (logiikan ja metafysiikan professori vuodesta 1804, käytännöllisen filosofian professori Franzénin jälkeen vuodesta 1812) joka jo viranhakuväitöskirjassaan *Immanuel Kantis de tempore*

doctrina (1804) — siinä hän tarkasteli Kantin oppia ajasta apriorisena havainnoinnin muotona — näytti tuntevansa hyvin Königsbergin mestarin perusajatukset. Myöhemmin, Venäjän vallan aikana, Lagus profiloitui ennen kaikkea yliopistopoliitikkona, mutta julkaisi myös kantilaishenkisiä väitöskirjoja mm. teologian alalta.

Ajankohdan kiinnostavin filosofi on kuitenkin nuorena kuollut Gabriel Israel Hartman (1776—1809), joka turhaan haki professuuria 1804 ja joutui sinnittelemään niukatuloisissa dosentin ja kirjastonhoitajan viroissa. Hän toimitti myös *Åbo Tidningaria* ja perusti poikakoulun, jolla oli hyvä maine mutta ei näytä tuottaneen paljon tuloja. Hartmania on sanottu ensimmäiseksi ja ehkä ainoaksikin suomalaiseksi filosofiksi, joka on kehittänyt oman systeeminsä. Sen hän esitti pääteoksessaan *Kunskapslära I—II* (1807, 1808; kolmas, suunnitteilla ollut osa ei koskaan ehtinyt ilmestyä). Hartmanin järjestelmä liittyy siihen keskusteluun, jota käytiin Kantin ja jälkikantilaisen transsendentaalifilosofian näköaloista, ja siinä on joitakin piirteitä, jotka muistuttavat Kantin seuraajan Karl Leonhard Reinholdin 1790-luvulla kehittämää ns. elementaarifilosofiaa. Reinholdin tavoin Hartmanin lähtee "tajunnan tosiasiaista", josta on löydettävissä subjektin, mielteiden ja objektin muodostama kolminaisuus. Toisaalta Hartman kuitenkin laati systeeminsä tietoiseksi vastapainoksi Kantin opille, jota hän piti idealistisena, ja pyrki säilyttämään varhemmän valistusrationalismin tulokset. Eräs hänen perusteesejään oli, että Minä — aivan päinvastoin kuin Kantin tai Fichten *Ich* — on "olio sinänsä", josta me kuitenkin saamme tietoa sen ilmetessä meidän omassa tajunnassamme, ja tämä Minän reallisuus on myös ulkomaailman reallisuuden tae.

Hartmanin toimintaan on aivan viime aikoina saatu lisää valaistusta, kun Georg Henrik von Wright onnistui 1990-luvun loppupuolella jäljittämään Venäjän valtionkirjaston kokoelmista joukon aiemmin kadonneeksi luultuja Hartmanin käsikirjoituksia, mm. *Bestämmseläraksi* otsikoidun laajan tekstin, joka sisältää Hartmanin käytännöllisen filosofian. Käsikirjoitukset olivat joutuneet Venäjälle jo aivan 1800-luvun alussa, jolloin Karl Sederholm-niminen Hartmanin oppilas oli muuttanut sinne. Löydetyn laajan materiaalin tutkiminen on vielä kesken, mutta uusia mielenkiintoisia nyansseja suomalaisen filosofian varhaishistoriaan on epäilemättä odotettavissa.

Vuodesta 1809

Suomen liittäminen Venäjän yhteyteen oli Ruotsille kova isku ja johti myös suuriin muutoksiin maan henkisessä ilmapiirissä. Siihen asti oppositiossa olleet virtaukset murtautuivat esiin ja 1810—20 luvulla ruotsalainen akateeminen ja kirjallinen maailma suorastaan heittäytyi romantiikan ja schellingiläisyyden syliin. Suomelle sen sijaan oli nimenomaan tyypillistä, että täällä vastaavaa murrosta ei tapahtunut, vaan jatkettiin

valistuksen ja uushumanismin ladulla; Porthanin perintö istui sitkeästi suomalaisessa sivistyneistössä.

Kantilaisuuden vähittäistä taittumista on mahdollista tarkastella Fredrik Bergbomin (1785 – 1830, teoreettisen filosofian dosentti 1811, logiikan ja metafysiikan professori vuodesta 1823) tuotannon valossa. Suhteellisen nuorena kuollut Bergbom julkaisi joitakin melko kiinnostavia väitöskirjoja. Ensimmäinen on 1810 ilmestynyt *De repraesentatione originaria...*, jonka praeseksena toimi Lagus; Bergbomin tekijyys voidaan päätellä vain tyyllillisten seikkojen perusteella, mutta se on silti varma. Väitöskirjassaan Bergbom kannattaa saksalaisen Kantin seuraajan Jacob Sigismund Beckinoppia, jota alan ammattikirjallisuudessa tavallisesti kutsutaan nimellä *Standpunktlehre* ja merkitsi askel ta pois Kantin alkuperäisestä opista kohti myöhjempää transsendentaalifilosofiaa. Akateemisten dissertaatioiden tarjoaman aineiston pohjalta onkin seurattavissa, kuinka Bergbom askel askeleelta irtaantuu Kantista kohti transsendentaalifilosofian – lähinnä Schellingin – positioita.

Lagusin ja Bergbomin ohella myös Gabriel Palander, teoreettisen filosofian professori vuodesta 1814, alun perin matemaatikko, piti useiden vuosien ajan luentoja Kantin eri teosten pohjalta. Palander tosin kuoli jo 1821, joten hän ei ehtinyt paljon vaikuttaa. Samoin 1812 historian professoriksi nimitetty Johan Henrik Avellan harrasti varhaisessa tuotannossaan Kant-vaikutteista estetiikkaa ja pedagogiikkaa. Hän julkaisi jo 1802 väitöskirjan, jossa kauniin olemusta tarkasteltiin Kantin *Kritik der Urteilskraftiin* nojautuen. Avellan ei kuitenkaan pysynyt Kantissa, vaan kävi läpi klassisen saksalaisen filosofian systeemien koko skaalan. Vanhoilla päivillään hän julkaisi vielä sarjan hegeliläisiä väitöskirjoja.

Jos Schellingin ja Fichten opit eivät koskaan saaneet kovin innostunutta kannatusta Suomessa, niin Hegelin menestys oli sitäkin spektakulaarisempi. Kun Hegelin kootut teokset, ns. *Vereinsausgabe*, heti filosofin kuoleman jälkeen alkoivat ilmestyä, tilasi Waseniuksen kirjakauppa Helsingissä sitä suurimman määrän — yli 40 kappaletta — saksalaisten maiden ulkopuolella. Jo dosentti J. M. Sundvall näyttää luennoineen Hegelistä 1820-luvun alussa, mutta varsinaisesti Hegelin toi Suomeen Johan Jakob Tengström, filosofian professori vuodesta 1830 Bergbomin jälkeen (Turusta Helsinkiin siirtyneen yliopiston uusissa statuuteissa vuodelta 1828 molemmat professuurit oli yhdistetty). Tengström tutustui Hegelin filosofiaan pitkällä ulkomaanmatkallaan 1817—1819 ja perusti omat luentonsa ”Berliinin mestarin” opeille. Itse Tengström ei julkaissut juuri mitään, mutta sitäkin merkittävämpää on hänen oppilaansa Johan Vilhelm Snellmanin (1806—1881) tuotanto, jopa siinä määrin että Snellmania on kutsuttu Suomen ”kansallisfilosofiksi”.

Toimintansa alkuvaiheessa ei Snellman suinkaan ollut vallanpitäjien suosiossa. Nikolai I:n ajan autoritaarinen komento ulottui myös Suomen suuriruhtinaskuntaan, jonka johtavat virkamiehet pitivät Snellmania epäilyttävänä radikaalina. Akateemisen uran mahdollisuuksien näyttäessä Suomessa kovin huonoilta Snellman oleskeli 1840-luvun alussa pitkiä aikoja ulkomailla, ensin Ruotsissa, missä hän toimi lehtimiehenä ja osallistui mm. David Friedrich Straussin Jeesuksen elämää koskevan teoksen nostattamaan debattiin. 1842 Snellman hankki tohtorinarvon Tübingenin yliopistossa väitöskirjalla *Versuch einer speculativen Entwicklung der Idee der Persönlichkeit*. Myös se liittyi Saksan nuorhegeliläisten parissa juuri tuolloin ajankohtaisiin keskustelunaiheisiin. Seuraavana vuonna Snellman julkaisi, tällä kertaa Tukholmassa, teoksen *Läran om staten*, jossa hegeliläinen ote ei hänen aiemmasta tuotannostaan poiketen enää ollut kovin selvä. Matkakuvaus *Tyskland* on mielenkiintoinen dokumentti 1840-luvun Saksasta, jossa Snellman tapasi monia tuon ajan merkittäviä kulttuurihenkilöitä ja ajattelijoita, pistäytyipä hän berliiniläisten nurhegeliläisten kuuluisalla *Doktorklubillakin*. Suomeen palattuaan Snellman saattoi havaita valtaapitävien suhtautuvan häneen edelleen nihkeästi, joten hänen oli yritettävä vapaana lehtimiehenä. Sanomalehti *Saima* ja yhteiskunnallis-kirjallinen aikakausjulkaisu *Litteraturbladet* olivat merkkipaaluja suomalaisen journalismin historiassa; niiden panos modernin yhteiskuntaelämän syntyyn oli huomattava.

Tengströmin vetäydyttyä eläkkeelle 1848 Snellman, jota yleisesti pidettiin hänen itseoikeutettuna seuraajanaan filosofian professorina, haki virkaa, mutta ei poliittisista syistä saanut sitä. Professoriksi tuli hallituksen suosiossa oleva Germund Fredrik Aminoff, jonka asunnon eteen ylioppilaat heti nimityksen tultua tietoon järjestivät mielenosoituksen syrjäytetyn Snellmanin puolesta. Tosin Aminoffkin sai nauttia vain lyhyen aikaa virastaan, sillä tsaarin mahtikäskystä filosofian opetus kiellettiin koko valtakunnassa 1852 — sitä näet pidettiin liian subversiivisena. Nikolai I:n kuoltua ja Aleksanteri II:n noustua valtaistuimelle käynnistyi kuitenkin yleinen liberalisoitumisprosessi, joka huipentui siihen että Suomi, ainoana alueena Venäjän valtakunnassa, sai säännöllisesti koollekutsuttavat valtiopäivät 1863. Yksi muutoksen merkeistä oli aiemmin syrjityn Snellmanin nopea nousu. Jo 1856 hänelle järjestettiin kiireimmiten filosofian professuuri (tosin sitä ei vielä uskallettu kutsua tällä nimellä, vaan filosofia naamioitiin ”siveysopiksi ja tieteiden järjestelmäksi”), josta hän 1863 siirtyi senaattoriksi; hieman myöhemmin Snellman aateloitiin, ja hän vaikutti pitkään politiikassa ns. suomalaisen puolueen johtavana hahmona. Snellmanin suuriksi poliittisiksi saavutuksiksi luetaan mm. vuoden 1861 kieliasetus, jolla suomesta tehtiin tasavertainen ruotsin rinnalle, ja oman valuutan luominen maalle 1863, mikä irroitti suuriruhtinaskunnan taloudellisesti Venäjästä.

1840-luvun oppositiokaudesta huolimatta Snellman ei filosofisesti liittynyt Hegelin koulukunnan vasemmistoon. Hänen lähin hengenheimolaisensa Saksan hegeliläisten

parissa oli Carl Ludwig Michelet, joka eräässä teoksessaan sijoitti itsensä ja Snellmanin Hegelin koulun ”vasempaan keskustaan”, *linke Mitte*, Snellman tunsikin Hegelin järjestelmään erittäin hyvin ja piti siitä varsin ortodoksisesti kiinni. Professori tuli Snellmanille ehkä jo liian myöhään, sillä hän oli jo ennättänyt orientoitua politiikkaan ja yhteiskunnalliseen vaikuttamiseen, eikä hänen akateemisesta urastaan tullutkaan kovin pitkää, vaikka hänen yhteiskuntafilosofiaa, moraalialia ja valtio-oppia käsittelevien luentojensa vaikutus olikin ilmeisen merkittävä. Ongelmana oli kuitenkin myös, että jo 1850-luvulle tultaessa Hegelin filosofia oli menettämässä asemiaan: kaikenkattava spekulatiivinen maailmanselitys ei enää tuntunut uskottavalta aikana, jolloin moderni luonnontiede ja tekniikka astuivat jättiläisharppauksin eteenpäin.

Muutos näkyi jo Snellmanin seuraajassa, hänen professuurinsa 1863 perineessä Thiodolf Reinissä, joka Hegelin sijasta tukeutui mieluummin nytemmin lähes täysin unohdetun Hermann Lotzen filosofiaan. Vielä selvemmin irtiotto hegeliläisen idealismin perinteestä näkyy kuitenkin Wilhelm Bolinin (1832—1920) kohdalla, joka on suomalaisen filosofian mielenkiintoisimpia hahmoja. Pietarissa syntynyt Bolin muutti 1850-luvulla Helsinkiin, koska suuriruhtinaskunnan ilmapiiri oli vapaampi ja filosofian opiskelukin tuli siellä Snellmanin nimityksen myötä mahdolliseksi. Varsinaiset vaikutteensa Bolin kuitenkin sai muualta—hän oli nimittäin jo nuorena ystäväystynyt Ludwig Feuerbachin kanssa. Väiteltään Snellmanille perheen käsitettä koskevasta aiheesta Bolin julkaisi 1860-luvulla mielenkiintoiset tutkielmat *Leibniz ett förebud till Kant* (1864) ja *Undersökning af läran om viljans frihet* (1868); jälkimmäisessä Bolin arvostelee Kantin oppia tahdonvapaudesta; sen vastapainoksi hän puolustaa Spinozan determinismiä, joka hänen mukaansa on myös sopuosinnussa luonnontieteiden saavutusten kanssa. Kummassakaan teoksessa hän ei eksplisiittisesti viitannut oppi-isäänsä Feuerbachiin, mutta niiden tendenssi oli yhtä lailla naturalistinen ja materialistinen kuin tälläkin. Hävittyään kilvan professuurista Thiodolf Reinille (tätä hän kirjeessään Feuerbachille äkämystyneenä luonnehti ”puhdasveriseksi hegeliläiseksi märehittäjäksi” — mikä itse asiassa ei pitänyt paikkaansa) Bolin siirtyi yliopiston kirjaston johtajaksi, mutta julkaisi vielä vuosina 1870—1871 varsin merkittävän katsauksen eurooppalaiseen poliittiseen filosofiaan 1500-luvulta alkaen, *Europas statslif* I—II. Myöhempinä vuosinaan Bolin keskittyi kirjallisuuteen, teatteriin ja esseistiikkaan. Samalla hän kuitenkin piti velvollisuutenaan vaalia 1872 kuolleen Feuerbachin muistoa. Hän julkaisi 1891 tämän elämäkerran ja toimitti myöhemmin 1900-luvun alussa yhdessä Friedrich Jodlin kanssa Feuerbachin koottujen teosten uuden laitoksen antaen julkaisuhankkeelle myös runsaasti rahallista tukea. Bolin oli kosmopoliittisesti suuntautunut ajattelija, joka kävi laajaa kirjeenvaihtoa monien eurooppalaisten filosofien ja kirjailijoiden kanssa vapaa-ajattelun, naturalismin ja myös spinozismien merkeissä. Bolinin laajaa käsikirjoitusjäämistöä — johon kuuluu myös mielenkiintoine n kirjeenvaihto Feuerbachin kanssa — säilytetään Helsingin yliopiston kirjastossa.

